

نکته‌ها و یادداشت‌ها

نکاتی درباره کتاب قرب الاسناد حمیری

● محمدکاظم رحمتی

مؤسسه آل‌البيت عليهم السلام لآحياء التراث، مجموعه‌ای مهم با عنوان «سلسله مصادر بخارا انوار» در دست چاپ دارد که یازدهمین شماره آن با عنوان قرب الاسناد (قم، ۱۴۱۳ ق) به چاپ رسیده است. بررسی سلسله اسناد موجود در کتاب و نوشته‌های شرح حال نگاران در احوال حمیری و اجازهای که در انتهای نسخه خطی کتاب آمده، موجب تردید در انتساب کتاب به حمیری است.

برای روشن شدن مطلب بهتر است نخست شرح حال حمیری را بررسی کنیم. نجاشی (متوفی ۴۵۰ ق) در معرفی حمیری چنین نوشته است: «عبدالله بن جعفر بن الحسين بن مالک بن جامع الحمیری ابوالعباس القمی، شیخ القمیین و وجههم، قدم کوفه سنة نيف و تسعين و مائتين و سمع أهلها منه، فاکتروا و صنّف کتباً کثیرة، يعرف منها: کتاب الامامة، کتاب الدلائل، کتاب العظمة و التوحيد، کتاب الغيبة والحيرة، کتاب فضل العرب، کتاب التوحيد و البداء، والارادة والاستطاعة و المعرفة، کتاب قرب الاسناد إلى الرضا [عليه السلام]، کتاب قرب الاسناد إلى أبي جعفر بن الرضا عليهما السلام، کتاب مابین هشام بن الحکم و هشام بن سالم، و القياس، و الأرواح و الجنة و النار، و الحدیثین المختلفین، مسائل الرجال و مکاتباتهم أبا الحسن الثالث عليه السلام، مسائل لأبي محمد الحسن عليه السلام علی يد محمد بن عثمان العمري، کتاب قرب الاسناد إلى صاحب الأمر عليه السلام، مسائل أبي محمد و توقيعات، کتاب الطب. أخبرنا عذة من أصحابنا عن أحمد بن يحيى العطار عنه بجمع کتبه» (ص ۲۱۹-۲۲۰).

شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰ ق) نیز در عباراتی مشابه، حمیری را چنین معرفی کرده است: «عبدالله بن جعفر الحمیری، یکنی أبا العباس القمی، ثقة. له کتب، منها: کتاب الدلائل، کتاب الطب، کتاب الامامة، کتاب التوحيد والاستطاعة والأفاعیل و البداء، کتاب قرب الاسناد، کتاب المسائل و التوقيعات، کتاب الغيبة و مسائله عن محمد بن عثمان العمري، و غیر - ذلك من روایاته و مصنفاته و فهرست کتبه. و زاد ابن بطّة: کتاب الفترة و الحيرة، کتاب فضل العرب.

أخبرنا بروایاته أبو عبدالله عن محمد بن علی بن الحسين عن أبيه و

اشاره: یکی از متون کهن حدیثی امامیه که سال‌ها قبل به کوشش مؤسسه آل‌البيت قم به چاپ رسیده، کتاب مشهور قرب الاسناد منسوب به عالم امامی، ابوالعباس عبدالله بن جعفر حمیری، است. بررسی متن چاپ شده، روشن می‌سازد که تنها بخشی از این کتاب تالیف حمیری و بخش‌های دیگر، متون کهن‌تر امامیه به روایت حمیری است. مهم‌ترین بخش این مجموعه، کتاب مسائل علی بن جعفر (متوفی ۲۱۰ ق) است.

محمد عن ابيه...» (ص ۵۱-۵۴، ۱۳۰-۱۵۸، ۱۶۰، ۱۷۶، ۴۳۰). نجاشی در اشاره به این کتاب نیز نوشته است: «له كتاب يروى جماعة. أخبرنا العباس بن عمر الكلوذاني قال حدثنا علي بن الحسين بن بابويه قال حدثنا عبد الله بن جعفر الحميري قال حدثنا السندي بن محمد عن أبي البختری» (رجال النجاشی، ص ۴۳۰).

۳- کتاب فی الحلال و الحرام میبوت تألیف مسعدة بن زیاد الربعی^۶ نجاشی در شرح حال عالم امامی مسعدة بن زیاد طریق خود را به روایت این کتاب چنین یاد کرده است: «له كتاب فی الحلال و الحرام میبوت. أخبرنا محمد بن محمد قال حدثنا احمد بن محمد الزراري قال حدثنا عبد الله بن جعفر الحميري قال حدثنا هارون بن مسلم عن مسعدة بن زیاد بكتابه» (ص ۴۱۵). بخشی از کتاب قرب الانسناد با این سلسله سند روایت شده است: «و عنه ای هارون بن مسلم» عن مسعدة بن زیاد قال سمعت جعفرأ و سئل هل يكون...» (ص ۲۹-۸۶، ۳۱۵).

۴- کتاب یا اصل بکربن محمد الأزدی

یکی از بیوتات شیعه در کوفه، بیت آل نعیم الغامدیین است. نجاشی در شرح احوال بکربن محمد ازدی می نویسد: «بکربن محمد بن عبد الرحمن بن نعیم الأزدی الغامدی أبو محمد، وجه فی هذه الطائفة من بیت جلیل بالكوفة من آل نعیم الغامدیین، عمومته شدید و عبد السلام و ابن عمه موسی بن عبد السلام و هم کثیرون و عمته غنیمه روت أيضاً عن أبي عبد الله عليه السلام و أبي الحسن عليه السلام، ذكر ذلك أصحاب الرجال و كان ثقة و عمرأ طويلاً. له كتاب يروى عدة من أصحابنا. أخبرنا محمد بن علي قال حدثنا أحمد بن محمد بن يحيى قال حدثنا عبد الله بن جعفر الحميري قال حدثنا أحمد بن اسحاق بن بکربن محمد بكتابه» (ص ۱۰۸). بخشی از کتاب قرب الانسناد (ص ۳۲-۴۴، ۳۱۴) نیز به این سلسله سند است: «حدثنا أحمد بن اسحاق بن سعد قال حدثنا بکربن محمد الأزدی عن أبي عبد الله عليه السلام». این بخش نیز، باید بخشی از کتاب بکربن محمد ازدی باشد.^۷

۵- کتاب سعدان ابن مسلم

بخش دیگر کتاب قرب الانسناد (ص ۳۱۵-۳۱۶، ۳۴۱) به این سلسله سند است: «محمد بن عیسی بن عبید و أحمد بن اسحاق جمیعاً عن سعدان ابن مسلم قال...» که احتمالاً برگرفته از کتاب ابن مسلم برگرفته شده است (نک: رجال النجاشی، ص ۱۹۲-۱۹۳؛ الفهرست، ص ۲۲۶).

۶- کتاب ریان بن صلت جمع فيه كلام الرضا عليه السلام^۸

در صفحه ۳۴۲ کتاب قرب الانسناد این عنوان آمده است: «باب قرب الانسناد عن الرضا عليه السلام». این تنها بخشی از کتاب است که احتمال

محمد بن الحسن عن عبد الله بن جعفر و أخبرنا ابن أبي جيد عن ابن الوليد عن عبد الله بن جعفر» (الفهرست، ص ۲۹۴).

در گزارش نجاشی از سه کتاب به نام های قرب الانسناد ای الرضا [عليه السلام]، کتاب قرب الانسناد ای أبي جعفر بن الرضا عليهما السلام و کتاب قرب الانسناد ای صاحب الامر عليه السلام یاد شده، در حالی که در الفهرست شیخ طوسی، تنها از یک کتاب با عنوان قرب الانسناد سخن رفته است. بررسی متن قرب الانسناد نشان می دهد که این کتاب در حقیقت مجموعه ای از متون کهن امامیه است که احتمالاً حمیری فقط بخشی از آن را نگاشته است و بخش اعظم کتاب، متون کهن تر به روایت حمیری و فرد دیگری است که در ادامه از آن سخن خواهیم گفت.

۱- مسائل علی بن جعفر (متوفی ۲۱۰ ق)

نجاشی (ص ۲۵۱-۲۵۲) در شرح حال عالم امامی علی بن جعفر می نویسد: «علی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسين أبو الحسن، سكن الغرض من نواحي المدينة فنسب ولده إليها. له كتاب فی الحلال و الحرام يروى تارة غير ميوب و تارة ميوباً. أخبرنا القاضي أبو عبد الله^۱ قال: حدثنا أحمد بن محمد بن سعيد قال حدثنا جعفر بن عبد الله الحميدي^۲ قال حدثنا علي بن أسباط بن سالم قال حدثنا علي بن جعفر بن محمد قال: سألت أبا الحسن موسى [عليه السلام] و ذكر الميوب. و أخبرنا أبو عبد الله بن شاذان قال: حدثنا أحمد بن محمد بن يحيى قال: حدثنا عبد الله بن جعفر [الحميري] قال: حدثنا عبد الله بن الحسن بن علي بن جعفر بن محمد قال: حدثنا علي بن جعفر و ذكر غير الميوب».

بر اساس آنچه که نجاشی آورده، می توانیم بگوییم که متن کتاب مسائل علی بن جعفر به دو صورت منظم شده (میوب) و غیر منظم (غیر میوب) روایت می شده که نام حمیری در طریق غیر میوب کتاب آمده است.^۳ نکته شگفتی که در کتاب قرب الانسناد وجود دارد، سلسله سند زیر است: «حدثنا عبد الله بن الحسن العلوي عن جده علي بن جعفر قال: سألت أخی موسی بن جعفر عليه السلام» (ص ۱۷۶، ۲۱۳، ۲۱۶، ۲۲۰، ۲۳۰، ۲۳۴، ۲۴۶، ۲۵۳، ۲۵۷، ۲۶۱، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۷، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۲-۲۹۴، ۲۹۷-۲۹۸). تقریباً بخش اعظمی از کتاب (ص ۱۷۶-۳۰۰)، مطالب منقول با این سلسله سند است. بنابراین با توجه به سند نجاشی، این بخش از کتاب قرب الانسناد، مسائل علی بن جعفر غیر میوب به روایت حمیری است.^۴

۲- کتاب وهب بن وهب ابو البختری^۵

بخش دیگری از کتاب قرب الانسناد، روایات حمیری با این سلسله سند از وهب بن وهب ابو البختری است: «[الحميري قال حدثني] السندي بن محمد البزاز قال حدثني أبو البختری وهب بن وهب القرشي عن جعفر بن

امامی، علی بن رثاب نوشته است: «علی بن رثاب الکوفی، له اصل کبیر، و هو ثقة، جلیل القدر. أخبرنا جماعة عن أحمد بن محمد بن الحسن بن الولید عن أبيه عن محمد بن الحسن الصفار عن أحمد و عبدالله ابني محمد بن عیسی عن الحسن بن محبوب عن علی بن رثاب». بخش دیگر قرب الاسناد (ص ۱۶۳-۱۶۴) به این سلسله سند است: «احمد و عبدالله ابنا محمد بن عیسی عن الحسن بن محبوب عن علی بن رثاب قال: سألت أبا عبدالله عليه السلام».

۱۱ - کتاب عبدالله بن بکیر

با وجود آنکه شاهی در منابع رجالی برای طریق روایت به این کتاب نیافتیم، احتمالاً بخش دیگر کتاب قرب الاسناد (ص ۱۶۸-۱۷۴) به این سلسله سند: «محمد بن الولید عن عبدالله بن بکیر قال: قلت لأبي عبدالله...»، به روایت حمیری یا ابو غالب زراری است.

۱۲ - کتاب خطب أمير المؤمنين عليه السلام تأليف مسعدة بن صدقة

العبدی یا کتاب الدعاء هارون بن مسلم

یکی از دیگر متون نقل شده در کتاب قرب الاسناد، روایتی برگرفته از کتاب خطب امیر المؤمنین علیه السلام تألیف مسعدة بن صدقة العبدی یا کتاب الدعاء هارون بن مسلم است. نجاشی در شرح حال مسعدة بن صدقه نوشته است: «له كتب منها: كتاب خطب أمير المؤمنين عليه السلام. أخبرنا ابن شاذان قال حدثنا أحمد بن محمد بن يحيى عن عبدالله بن جعفر [الحمیری] قال حدثنا هارون بن مسلم عنه» (ص ۴۱۵).

موارد نقل شده از این کتاب با اسناد مشابهی است که نجاشی آورده است (ص ۱-۱۳، ۴۵-۵۰، ۵۴-۵۶، ۶۲-۷۸). سلسله سندی که در قرب الاسناد آمده، چنین است: «محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری عن أبيه عن هارون بن مسلم عن مسعدة بن صدقة...». بخشی از این روایات، از حیث موضوعی با کتابی که نجاشی برای مسعدة ذکر کرده سازگار است؛ هر چند محتمل است که بخشی از روایات کتاب او در کتاب الدعاء هارون بن مسلم نقل شده باشد (نک: نجاشی، ص ۴۳۸).

شاهد دیگر بر این استنباطات، اجازه‌های است که در آخر نسخه خطی کتاب آمده است. افندی در کتاب ریاض العلماء (ج ۲، ص ۴۱۸) در شرح حال عالم امامی ابو عمرو سعید بن عمرومی نویسد: «كان من أجلة علماء أصحابنا و من معاصري الشيخ أبي غالب الزراري، و من تلامذته محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری صاحب كتاب قرب الاسناد و معروف، و له منه اجازة أيضاً لذلك الكتاب، فقد وقع في آخر النسخ العتيقة من كتاب قرب الاسناد المذكور التي كانت بخط ابن المهجنار البزاز الفقيه المعاصر للمفيد بهذه العبارة: صورة اجازة كانت في الاصل بخط محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری

می‌رود تألیف حمیری باشد. بخشی از روایات حمیری (ص ۳۴۲-۳۴۵) در آغاز این مجموعه، روایات برگرفته از کتاب الریان بن الصلت الاشعری القمی است که نجاشی در شرح احوال وی نوشته است: «... أن له كتاباً جمع فيه كلام الرضا عليه السلام في الفرق بين الال والأمة» (ص ۱۶۵).

۷ - کتاب حسین بن علوان کلبی

یکی دیگر از کتاب‌های چاپ شده در قرب الاسناد، کتاب الحسين بن علوان کلبی است. نجاشی در اشاره به این علوان می‌نویسد: «و للحسين كتاب تختلف [يختلف] رواياته أخبرنا اجازة محمد بن علي القزويني قدم علينا سنة أربع مائة قال أخبرنا أحمد بن محمد بن يحيى قال حدثنا عبدالله بن جعفر الحمیری عن هارون بن مسلم عنه به» (ص ۵۲). سلسله سند روایت مزوی از این علوان در کتاب قرب الاسناد چنین است: «[الحمیری عن] الحسن بن ظریف عن الحسين بن علوان عن جعفر عن أبيه» (ص ۸۶-۹۶، ۱۰۱-۱۲۲).

۸ - کتاب حنان بن سدير

ابوعلی زراری (ص ۱۶۸)، در اشاره به کتاب حنان بن سدير می‌نویسد: «حدثني به ابوالعباس الحميري عن محمد بن عبد الحميد و عبد الصمد بن محمد التميمي عن حنان». در کتاب قرب الاسناد (ص ۹۶-۱۰۰، ۱۲۳-۱۲۴) این سلسله سند آمده است: «حدثني محمد بن عبد الحميد و عبد الصمد بن محمد جميعاً عن حنان بن سدير قال سمعت أبا عبدالله عليه السلام».

۹ - کتاب اسماعيل بن عبد الخالق

نکته مهمی که از چشم مصحح یا مصححان کتاب قرب الاسناد به دور مانده، همین ماهیت جنگ مانند کتاب است. بخشی از کتاب نیز به روایت ابو غالب زراری است. زراری در شرح حال جد خود، ابوطاهر، نوشته است: «و كان جدي ابوطاهر أحد رواة الحديث، قد لقي محمد بن خالد الطيالسي فروي عنه: كتاب عاصم بن حميد و كتاب سيف بن عميرة و كتاب العلاء ابن رزين و كتاب اسماعيل بن عبد الخالق و اشياء غير ذلك» (ص ۱۴۸). نجاشی (ص ۲۷) نیز در ذکر طریق خود به اسماعیل بن عبد الخالق نوشته است: «له كتاب رواه عنه جماعة، أخبرنا محمد بن يحيى عن أبي غالب أحمد بن محمد [الزراري] قال حدثنا عم أبي علي بن سليمان عن محمد بن خالد [الطيالسي] عن اسماعيل بكتبه». به این ترتیب این بخش کتاب (ص ۱۲۵-۱۲۹) به روایت ابوعلی زراری است.

۱۰ - اصل علی بن رثاب

شیخ طوسی در الفهرست (ص ۲۶۳) در شرح احوال عالم و محدث

نیست و ظاهراً اندکی از متن چاپی کتاب قرب الاسناد از آن حمیری است.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- مقصود از این فرد احتمالاً ابو عبدالله بن شاذان باشد.
- ۲- درباره وی بنگرید به: محمد کاظم رحمتی، «حاکم حسکانی و تفاسیر کهن امامیه»، کتاب ماه دین، شماره ۶۳-۶۴ (دی و بهمن ۱۳۸۱)، ص ۸۷، پی‌نوشت ۹.
- ۳- درباره متون میبوب و غیر میبوب ر.ک: اتان کلیرک، «اصول اربعمئه»، ترجمه محمد کاظم رحمتی، مجله علوم حدیث، شماره ۱۷.
- ۴- درباره کتاب مسائل علی بن جعفر همچنین بنگرید به مقدمه من بر کتاب الايضاح قاضی نعمان چاپ شده در میراث حدیث شیعه، جلد ۱۰.
- ۵- درباره وی ر.ک: الفهرست، ص ۴۸۷.
- ۶- درباره وی ر.ک: الفهرست، ص ۴۶۶.
- ۷- درباره وی ر.ک: الفهرست، ص ۹۵.
- ۸- همان، ص ۱۹۶.
- ۹- همان، ص ۱۴۱.
- ۱۰- همان، ص ۱۶۴.
- ۱۱- رساله ابی غالب الزراری الی ابن اینه فی ذکر آل اعیان (قم، ۱۴۱۱).

و قد کان تاریخها شهر صفر سنة أربع و ثلاثمائة. قال: أطلقت لک یا ابا عمرو سعید بن عمرو أن تروی هذا الكتاب عنی عن ابی علی تمام هذا الكتاب وما کان فیہ عن بکر [بن محمد] الأزدي و سعدان بن مسلم فأروه عن أحمدابن اسحق بن سعد عنهما. و کتب محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری بخطه فی صفر سنة أربع و ثلاثمائة انتهى».

آنچه که در متن چاپی کتاب ریاض العلماء آمده، چندان دقیق نیست. متن این اجازه، به صورت عکسی در کتاب قرب الاسناد (ص ۳۱-۳۲، ۳۴-۳۵) آمده که می‌توانست مصحح یا مصححان را در شناخت ماهیت کتاب کمک کند. خوشبختانه تصویر عکسی این اجازه را در کتاب آورده‌اند. متن این اجازه چنین است:

«آخر الجزء الثالث من کتاب قرب الاسناد حکایة ما وجدت فی النسخة التي نقلت منها و هی بخط ابن مہجنار البزاز ما هذه صورته حدثنی بکتاب قرب الاسناد لابی العباس عبدالله بن جعفر الحمیری ابو غالب احمد بن محمد بن محمد بن سلیمان الزراری الکوفی رحمہ اللہ قال حدثنی عبدالله بن جعفر الحمیری بهذا الكتاب و بجمع کتبه قراءة عليه و مالم اقرأه منها فانه دخل فی جملة ما اجازہ لی و قد اطلقت لابی الغنائم محمد بن علی بن الحسين بن مہجنار البزاز ادام الله عزه و متعه بالعلم و فقه الکلام [انقطعت الورقة] نسخة اجازة كانت فی الاصل بخط محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری تاریخها صفر سنة اربع و ثلث مائة قد اطلقت لک یا ابا عمرو سعید بن عمرو أن تروی هذا الكتاب عنی عن ابی علی تمام هذا الكتاب و ما کان فیہ عن بکر الأزدي و سعدان بن مسلم فأروه عن احمد بن اسحق بن سعد عنهما و کتب محمد بن عبدالله بن جعفر الحمیری بخطه فی صفر اربع و ثلث مائة تم الكتاب و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهرين و کتب هذا الجزء من خط الشیخ محمد بن ادريس رحمہ الله و رحمانا به و ذکر انه کان الفراغ له منه نسخاً سلخ رمضان سنة اربع و سبعین و خمسمائة حامد الله تعالی و مصلياً علی خیرته من بریته محمد النبی و الاصفیاء من عترته و فرغ من کتابته اقل الخلیفة علی نجیب الدین بن محمد بن مکى العالمی عامه الله بلطفه عصرته نهار الجمعة الخامس و العشرین من شهر محرم الحرام عام ۹۹۱ و قد وقع الفراغ من تحریر هذا الكتاب يوم الجمعة غرة شهر شعبان المعظم سنة ۱۰۶۶ علی يد اقل الخلیفة بل اللاشیء فی الحقیقة ابن حاجی محمد بن حاجی میرزا علی محمد مؤمن الاجهری الجی الاصفهانی عنی عنهم بالنبی و آله».

نکاتی که از متن این اجازه می‌توان دریافت، چنین است:

- ۱- ابو الغنائم محمد بن علی بن الحسين بن مہجنار بزاز کاتب نسخه، این مجموعه را به روایت از ابو غالب احمد بن محمد زراری (متوفی ۳۶۸) از راوی و مؤلف بخشی از آن، عبدالله بن جعفر حمیری، روایت کرده است.
- ۲- بخشی از این کتاب به روایت حمیری است و از آثار تالیف شده وی

